Високодостойні панове академіки!

Ви вшанували мене запрошенням подати до Академії звіт про моє попереднє життя, коли я був мавпою. На жаль, я не можу задоволити ваше бажання. Приблизно п'ять років відокремлюють мене від мавпячого існування, час, короткий, як міряти його календарем, але безконечно довгий, щоб мені його було пройти, зустрічаючи, правда, в дорозі прекрасних людей, користуючися порадами, під оплески й музику оркестрів, але, по суті, самотньо, бо весь той супровід, висловлюючися образно, тримався далеко за бар'єром. Я ніколи не спромігся б на успіх, якби затято тримався за своє минуле, за спогади юности. Саме цілковите зречення затятости було найпершою заповіддю, якій належало мені підкоритися; і я, вільна мавпа, наклав на себе це ярмо. Тим самим мої спогади дедалі більше згасали. Спочатку я міг би, якби люди того забажали, легко повернутися до попереднього життя, до якого брама була відкрита на всю широчінь неба, але чим більше вони мене підганяли в моєму розвитку, тим більше вона нижчала й звужувалася, тим приємніше й упевненіше почував я себе в світі людей; буря, що видмухнула мене з минулого, вже заспокоїлася; сьогодні це вже лише легіт, який дмухає прохолодою на мої п'яти; і діра вдалині, через яку він дмухає й через яку я сам пройшов, стала такою малою, що я, якби мені взагалі вистачало сили й бажання туди повернутися, мусів би, щоб пролізти, обідрати на собі шкіру. Просто кажучи, хоч я охоче в таких випадках користуюся образною мовою, просто кажучи: ваша мавпяча істота, мої панове, якщо ви щось подібне за собою маєте, ніяк не далі в минулому від моєї. Але подих мавпства лоскоче п'ятки кожному, хто ходить тут по землі: однаково, як малому шимпанзе, так і великому Ахіллові. Та в найстислішому викладі я, далебі, й можу відповісти на ваше прохання і роблю це навіть з великою радістю. Перше, чого я навчився,— це потиск руки; потиск руки свідчить про одвертість; нехай же сьогодні, коли я опинився на вершку своєї кар'єри, до того першого потиску додасться й моє одверте слово. Академії воно не принесе нічого істотно нового, далеко менше того, що від мене вимагається, чого я при всьому бажанні не можу розповісти, але воно бодай накреслить основну лінію,

ідучи за якою колишня мавпа спромоглася увійти в людське суспільство й закріпитися в ньому. Звичайно, мені не належало б робити й ті незначні зізнання, які слідують далі, якби я не був так певний себе і якби моє становище на всіх великих сценах світових вар'єте не було таке незаперечно міцне.

Я родом із Золотого Берега. Про те, як мене впіймано, я знаю лише з чужих слів. Одна мисливська експедиція фірми Гагенбека — з керівником якої я, до речі, відтоді випив не одну пляшку доброго червоного вина — залягла в прибережних кущах, коли я з виводком мавп вибіг увечорі на водопій. Почалася стрілянина, і я був єдиний, кого поцілили; я дістав дві рани. Одну на щоці, вона була легка, але залишила великий, і то голий, червоний шрам, який спричинився до того, що мені дали огидне й зовсім безглузде, справді по-мавпячому вигадане, прізвисько Червоний Петер, так ніби я тільки тим і відрізняюся від недавно здохлої дресованої мавпи Петера, що маю червону пляму на щоці. Та це між іншим. Другий постріл влучив мене нижче кульші. Рана була важка, вона спричинилася до того, що я й тепер трохи накульгую. Недавно я читав статтю одного з тих псів, яких нацьковують на мене газети: мовляв, доказом на те, що я не цілком подолав у собі мавпячу натуру, є моє замилування знімати штани й показувати відвідувачам місце, в яке вцілила мене куля. Щоб йому, тому гевалові, поодпадали один по одному пальці на тій руці, якою він пише, Так, я можу дозволити собі знімати штани перед ким мені захочеться, і нічого там ніхто не побачить, крім добре плеканої шерсти і шраму від — вживім тут у конкретному випадку відповідне слово, але хай не зрозуміє мене хтось фальшиво — шраму від нахабного пострілу. Хай буде все на виду; мені нічого приховувати; коли ідеться про істину, найвихованіша людина відкине всі правила витонченої поведінки. Якби ж той писака у присутності відвідувачів знімав штани, виглядало б це зовсім інакше, і я готовий схвалити його поведінку, як він цього не робить. Але хай дасть і мені спокій зі своїми повчаннями! По тих пострілах я опритомнів — і звідси поволі починаються мої власні спогади — у клітці на середньому покладі гагенбеківського пароплава. Це була не чотиристінна ґратована клітка, тільки три ґратовані стіни були примоцовані до стінки ящика,

отож ящик творив четверту стінку клітки. Клітка була занизька, щоб стояти в ній випроставшися, і вузька, щоб сидіти. Тому я приклякав на зігнутих, весь час тремтячих колінах, і то, мабуть, не хотівши нікого бачити, воліючи лишатися в пітьмі, тримався обернено до ящика, тимчасом як пруття ґратів врізалося ззаду в моє тіло. Такий спосіб тримання диких звірів безпосередньо після вполювання вважається найкращим, і я з власного досвіду не можу сьогодні заперечувати, що з людського погляду так воно й є. Але тоді я про це не думав. Уперше в своєму житті я опинився в безвихідному становищі, принаймні без виходу просто перед собою; просто передо мною був ящик зі щільно пригнаними одна до одної дошками. Щоправда, між дошками була одна продовжня щілина, яку я, щойно відкривши, привітав безтямно радісним виттям, але ця щілина була така вузька, що крізь неї годі було просунути навіть хвіст, і всієї моєї мавпячої сили не вистачило на те, щоб її розширити.

Як мені потім оповідали, я робив тоді дивовижно мало галасу, з чого робили висновок, що я або невдовзі сконаю, або, якщо мені пощастить витримати перший критичний час, буду вельми придатний до дресування. Я цей критичний час витримав. Глухі схлипування, болюче полювання на бліх, утомлене вилизування кокосових горіхів, вискалювання зубів, коли до клітки хтось підходив, биття об стінку головою — таке було моє перше поводження в новому житті. А поза всім тим тільки одне почуття: нема виходу. Звичайно, свої тодішні мавпячі переживання я можу висловити тепер лише людською мовою, отож і не зовсім точно, але навіть як я тодішню мавпячу істину неспроможен тепер точно віддати, мій виклад наближений до неї, в чому немає жадного сумніву. Доти я мав таку безліч виходів, а тепер не лишалося жадного. Я опинився в глухому куті. Я був би не в меншій безвиході, ніж тепер, якби мене навіть прибили цвяхами. Чому? Хоч роздери до крови пальці на ногах — не знайдеш пояснення. Хоч притиснися спиною до пруття клітки так, що вона тебе майже розполовинить,— не знайдеш відповіді, у мене не було жадного виходу, але я мусів його знайти, бо без нього не міг існувати. Назавжди лишатися притиснутим до стіни ящика — не лишалося іншого, як сконати. Але ж призначення мавп у Гагенбека — бути притисненим до стіни ящика, тож я й вирішив перестати бути

мавпою. Ясний і незаперечний висновок, до якого я мусів дійти своїм шлунком, бо мавпи думають шлунком.

Боюся, що мене неправильно зрозуміють, коли я говорю про вихід. Я вживаю це слово в найзагальнішому й найбезпосереднішому розумінні. Я умисне не говорю про свободу. Маю на увазі велике почуття всесторонньої свободи. Можливо, бувши мавпою, я мав це почуття, і трапилося мені пізнати людей, які тужать за ним. Що ж стосується мене, то я не вимагав свободи ні тоді, ні тепер. Між іншим: люди занадто часто оманно розуміють це слово. Свободу вважають найвищим почуттям, тому й оману цим словом вважають найшляхетнішою. Часто перед виступами у вар'єте я спостерігав пару, що викручувалася на трапеціях під самим дахом, вони розколихувалися, перестрибували, колихалися, тримаючи одне одного в обіймах, одне одного тримали в повітрі за чуба зубами. "І це називається людською свободою,— думав я,— свободою руху". Яке знущання над святою природою! Якби мавпам показали цю свободу руху, їхнього реготу не витримали б стіни ніякої будівлі. Ні, свободи я не жадав. Ішлося мені лише про якийсь вихід; праворуч, ліворуч, будь-куди; інших вимог я не ставив; хай би вихід був тільки оманою; мої вимоги були такі скромні, що вистачало б і омани. Тільки б рухатися й рухатися вперед! Тільки не стояти непорушно з піднесеними руками притиснутим до стіни клітки.

Сьогодні бачу ясно: без великого внутрішнього зосередження не вирватися б мені з клітки ніколи. І справді, усе, чого я досягнув і чим став, я завдячую спокоєві, який опанував мене по перших днях перебування на тому кораблі. Але спокій, своєю чергою, я завдячую тим людям, які оточували мене на кораблі. То були, попри все, добрі люди, я й тепер приємно згадую їхні важки кроки, що відбивалися луною в тодішньому моєму півзапамороченні. Вони мали звичку до всього братися з особливою повільністю. Коли хтось з них хотів протерти очі, він підносив руку так, наче б на ній висів важкий тягар. їхні жарти були грубі, але сердечні. їх сміх супроводився оглушливим, але безневинним ревом. Вони мали звичку постійно спльовувати і плювали куди попало. Вони завжди нарікали, що мої блохи перескакують на них, але при тому ніколи по-

справжньому не гнівалися на мене, бо ж добре знали, що блохи водяться в моїй шерсті, а блохам властиве скакати; на цьому вони й заспокоювалися. У вільний від служби час вони часто сідали півколом навколо мене і майже мовчали, лише щось бурмотіли один до одного, порозлягавшися на ящиках, запалювали собі люльки; а при найменшому моєму рухові били себе руками об поли; час від часу хтось із них брав у руки патичок і лоскотав мене там, де було мені найприємніше. Якби мені сьогодні запропонували знову відбути подорож на тому самому кораблі, я напевно відмовився б, але так само певно знаю й те, що з цим кораблем пов'язані не самі тільки погані спогади.

Передусім спокій, який опанував мене в колі тих людей, стримував мене від спроби втечі. Коли я сьогодні думаю про минуле, здається мені, що я вже тоді принаймні передчував, що мушу знайти вихід, якщо хочу лишитися в живих, але того виходу можна домогтися не втечею. Я вже не тямлю, чи втеча була можлива. З моїми теперішніми зубами я мушу бути обережним, лускаючи горіхи, але тоді мені напевне вдалося б із бігом часу перегризти замок на дверях. Я цього не зробив. Та й чого тим досягнув би? Ледве я вистромив би голову, як мене знову впіймали б і замкнули ще в гіршу клітку; а якби я непомітно втік до клітки інших тварин, припустімо, до великих гадів навпроти, вони задушили б мене в своїх обіймах; чи пощастило б мені непомітно вирватися на поклад і виплигнути через борт, тоді я якусь мить бовтався б в океані і врешті втопився б. Це були б розпачливі вчинки. Тоді я ще не міркував по-людськи, але під впливом свого оточення наче б уже й міркував. Та ні, тоді я ще не міркував, зате все спостерігав у найбільшому спокої.

Я спостерігав, як ці люди ходили навколо, усі вони мали однакові обличчя й однакові рухи; іноді мені здавалося, наче б це була одна людина. Цей чоловік чи ці люди — ходили собі вільно. Мені привиджувалася велика мета. Ніхто не обіцяв мені, що на випадок, як я стану таким, як вони, ґрати моєї клітки впадуть. Не можна щось обіцяти, коли умови здаються нездійсненними, коли ж нездійсненні умови здійснюються, тоді даються обіцянки, яких перед тим ніхто не сподівався. Тільки ж у цих людях я не бачив нічого, що мене

приваблювало б. Якби я був прихильником згаданої вище свободи, я напевно волів би стрибок за борт, ніж мати той вихід, який вичитав з похмурих очей тих людей. Але розуміється, я спостерігав тих людей ще довго перед тим, заки почав замислюватися над цими речами, і саме нагромаджені спостереження штовхали мене в певному напрямі.

Було аж занадто легко наслідувати тих людей. Плювати я навчився з перших-таки днів. Ми почали плювати один одному в обличчя; лише з тією різницею, що я після плювка своє обличчя облизував, вони — ні. Невдовзі я курив люльку, як старий; і коли великим пальцем притискав тютюн, увесь середній поклад був у захопленні; лише довго я не міг відрізняти набиту люльку від порожньої. Найбільше клопоту завдавала мені горілка. Дух її був огидний мені; я змушував себе до неї з усієї сили; але пройшло багато тижнів, заки я себе переміг. Дивовижним чином цій моїй внутрішній боротьбі ті люди надавали багато більше значення, ніж усьому іншому. І в цих своїх спогадах я не бачу різниці в тих людях, але був серед них один, який найчастіше приходив, сам чи з приятелями, вдень і вночі, за кожної пори; він зупинявся переді мною з пляшкою в руках і навчав мене. Він не розумів мене і намагався розпізнати мою натуру. Він повільно відкорковував пляшку і потім дивився на мене, щоб пересвідчитися, чи я його зрозумів; признаюся, я дивився на нього з дикою, напруженою увагою; такого пильного учня не мав жаден учитель у всьому світі; відкоркувавши пляшку, він підносив її до рота; я пильно стежив за кожним його рухом; він кивком голови стверджував, що задоволений мною, і прикладав пляшку до рота; я ж, у захопленні поступовим пізнанням, чухмарився уздовж і вшир де попало; він тішився, прикладав пляшку до уст і робив один ковток; я, в нетерпінні й розпачі, що наука так трудно мені дається, гидив підлогу клітки, що його теж надзвичайно тішило; тепер знову далеко відводив пляшку, а потім з розмахом підносив її до уст й випивав її одним духом, перебільшено з навчальною метою закинувши назад голову. Виснажений безмежним бажанням наслідувати його, я безсило повисав на прутті клітки, а він тим часом теоретичне навчання закінчував тим, що починав гладити собі живіт й усміхався. Аж тоді почалися практичні вправи. Чи не занадто втомило мене теоретичне навчання? Звичайно, втомило виснажливо. Але

така моя доля. Проте я з напруженням схопив простягнену мені пляшку, відкоркував її тремтячими руками; цей успіх додав мені нових сил; підніс пляшку до уст не гірше свого вчителя і — і кинув її з відразою, з відразою, хоч вона була порожня, лише смерділа гидким духом, з відразою кинув її на землю. На жаль для вчителя, на превеликий жаль для мене самого, не втішив я ні його ні себе тим, що, кинувши пляшку, не забув вправно погладити свій живіт і до того посміхнутися.

Так досить часто відбувалося моє навчання. На честь мого вчителя треба сказати, що він ніколи не гнівався на мене; звичайно, іноді він прикладав запалену люльку до моєї шерсті, тримав її на тих місцях, куди мені важко було досягнути, аж доки починало горіти, але потім сам гасив своєю величезною рукою; він не гнівався на мене, бо розумів, що ми обидва спільно ведемо боротьбу проти мавпячої натури і що найважче припадало на мою долю. Зате ж і яка велика перемога для нього й для мене була, коли я одного вечора при великому зборищі — мабуть, було якесь свято, грав грамофон, серед команди опинився й один офіцер — коли я цього вечора, саме тоді ніхто не звертав на мене уваги, схопив одну пляшку, необачно залишену перед моєю кліткою, під пильними поглядами товариства уміло відкоркував її, приклав до писка і, не вагаючися, навіть не скривившися, як вправний пияк, з виряченими очима і з перехопленим подихом, справді випив її до дна; не як невдаха в розпачі, а як справжній майстер, кинув геть пляшку, правда, забув при тому погладити живіт; але зате, піддаючися непереможному бажанню, відчуваючи, що мені шумить у голові, голосно й виразно крикнув: "Гальо!" — інакше кажучи, заговорив членоподільно і завдяки цьому вигукові вирвався з свого минулого в товариство людей; вигуки глядачів, що пролунали у відповідь: "Ви дивіться, він говорить!" — я сприйняв усім своїм спітнілим тілом як поцілунок.

Повторюю, мене не приваблювало наслідувати людей; я їх наслідував тому, що шукав виходу, а не з жадної іншої причини. Та й та перемога поки що мало важила. Я відразу ж втратив мову і здобув її знову по кількох місяцях, а огида до горілки стала ще гострішою. Але у всякому разі переді мною пролягла відкрита дорога назавжди.

Коли мене в Гамбурзі піддали першій дресурі, я невдовзі побачив перед собою дві можливості: зоопарк або вар'єте. Я не вагався. Я сказав собі: приклади всіх сил, щоб потрапити до вар'єте, бо це вихід; зоопарк — нова гратована клітка; загинеш, як потрапиш туди. І я вчився, мої панове. Ох, доводиться вчитися, коли мусиш; доводиться вчитися, коли шукаєш виходу; доводиться вчитися, не зважаючи ні на що. Я підхльостував себе сам; підхльостував до крови при найменшому опорі. Мавпячий дух випаровував із мене з такою силою, що мій перший учитель ледве сам не став мавпою; довелося припинити навчання, бо його мусіли віддати до лікарні. На щастя, невдовзі він повернувся. Але я використав багатьох учителів, іноді навіть кількох одночасно. А коли я переконався в своїх силах, коли мої успіхи стали загальновідомі, а моє блискуче майбутнє почало вияснюватися, я сам собі добирав учителів, розсаджував їх у п'ятьох кімнатах, розташованих одна за одною, й учився у всіх одночасно, переходячи з однієї кімнати в іншу.

Такі були успіхи! Світло знання проникало з усіх боків у мій розбуджений мозок. Не перечу: я був щасливий. Але разом з тим стверджую: я не переоцінював цих успіхів уже тоді, тим більше тепер. Завдяки напруженню, невідомому досі в світі, я досяг рівня середнього європейця. Сам собою цей факт, можливо, не вартий був би уваги, одначе для мене він важить багато: він допоміг мені вирватися з клітки і забезпечив мені вихід, що виявився виходом у людську істоту, є чудова німецька приказка: сховатися в кущі; це я й зробив, я заховався в кущі. Ніякого іншого виходу в мене не було, якщо врахувати, що свободи домогтися я не міг.

Оглядаючися на свій дотеперішній розвиток і його мету, я не нарікаю, але й не почуваю себе задоволеним. Заклавши руки в кишені, при пляшці вина на столі, я півлежу, півсиджу в гойдалці-фотелі й поглядаю у вікно. Мій імпресаріо сидить у передпокої; на мій дзвінок він з'являється, щоб вислухати, що я маю сказати. Майже щовечора відбуваються вистави, і я вже ледве чи можу досягнути більшого успіху. Коли я повертаюся вночі з банкетів, із засідань наукових товариств чи з затишних приватних відвідин, дома чекає на мене маленька напівдресована шимпанзе, з якою

я розважаюся на мавпячий спосіб. Удень я не хочу її бачити; з її погляду відсвічує безумство, як і з погляду всіх дресованих тварин; це можу помічати і не витримувати тільки я.

У цілому я на всякий випадок досягнув того, чого досягнути прагнув. Не можу сказати, що зусилля не виправдали себе. Поза тим мене не цікавить людська оцінка; моя мета — тільки подати відомості, я доповідаю й вам, високодостойні панове академіки, те, що мав доповісти.